

Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου

Πρόσληψη τῶν Βακχῶν τοῦ Εὐριπίδη
στὸ βυζαντινὸ δρᾶμα Χριστὸς Πάσχων:
Ἀφηγηματικὴ καὶ δραματικὴ τεχνικὴ

Ὁ Χριστὸς Πάσχων εἶναι ἔργο χωρὶς ἰδιαίτερη δράση, προορισμένο κυρίως γιὰ ἀνάγνωση καὶ ὄχι γιὰ σκηνικὴ παρουσίαση.¹ Τὸ ἔντονο ρητορικὸ ὕφος μὲ τὸν ἐκφραστικὸ πλοῦτο, οἱ συχνὲς νοηματικὲς ἐπαναλήψεις² καὶ ἰδίως οἱ ἐκτενέστατοι λόγοι μὲ τὶς ρήσεις ἀγγελιαφόρων σηματοδοτοῦν ἓνα «ἀναγνωστικὸ» δρᾶμα, ὅπως ἡ Ἀλεξάνδρα τοῦ Λυκόφρονος στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο.³

Ὁ κῶδιξ Parisinus gr. 1220 παραδίδει τὸν Χριστὸν Πάσχοντα μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο «ὑπόθεσις δραματικὴ κατ' Εὐριπίδην...», ποὺ καταδεικνύει ὅτι τὸ ἔργο ἦταν κέντρων τοῦ Εὐριπίδη, μὲ σύνθεση δηλ. ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ αὐτοῦσιους στίχους ἢ τμήματα στίχων ἀπὸ τὰ δρᾶματα τοῦ «τραγικωτέρου τῶν ποιητῶν» (Ἀριστ. Ποιητ. 13, 1453 a 30). Τραγωδίες ποὺ σὲ μεγάλο βαθμὸ προσελήφθησαν στὸ βυζαντινὸ αὐτὸ δρᾶμα εἶναι ἡ Μήδεια, ὁ Ἰππόλυτος,⁴ καὶ οἱ Βάκχες καὶ λιγότερο οἱ Τρωάδες, ἡ Ἐκάβη, ὁ Ὀρέστης, καὶ ὁ Ρῆσος.⁵ Πρόκειται δηλ. γιὰ

1. Ἡ εὐρεία ἀναγνωσιμότητα τοῦ ἔργου καταδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀρκετὰ πλούσια χειρόγραφη παράδοση: Tuilier, 1969, 75-116. Ὡς ἔργο προορισμένο γιὰ ἀνάγνωση θεωρήθηκε ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητές: Hunger, 1969-70, σ. 34· Σταύρου, 1973, σ. 7· Trypanis, 1981, σ. 490· Μητσάκης, 1983, σ. 555· Δετοράκης, 1995, σ. 319 κ.ἄ.

2. Χαρακτηριστικά, ὅπως οἱ ἔντονου ρητορισμοῦ λόγοι, ἡ ἔλλειψη δράσης καὶ ἡ ἄμεση ἐξάρτηση στὴν ἐπιλογή τοῦ λεξιλογίου ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη ἔχουν ὀδηγήσει σὲ ἰσχυρὲς ἐπικρίσεις τοῦ ἔργου: βλ. ἐνδεικτικὰ Mango, 1975· Trypanis, 1981, σ. 490. "In actual fact, it is an uninspiring cento...". Ὁ Hunger, 2007, σ. 502-503 ἀντιθέτως τονίζει: «Ὁ,τι στὴν ἀρχὴ ἦταν ζήτημα οικείωσης ἀπὸ τοὺς χριστιανούς των μορφωτικῶν αγαθῶν τῆς εἰδωλολατρίας με τὸν καιρὸ ἐξελίχθηκε σὲ μία ἐκλεπτυσμένη τεχνοτροπία παράθεσης περικοπῶν, ποὺ εἶναι ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ πολλῶν ἔργων τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας». Κάποια στοιχεῖα πρωτοτυπίας στὴν βυζαντινὴ λογοτεχνία ἔχουν ἐντοπισθεῖ ἀπὸ τὸν Littlewood, 1995. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. καὶ Papaioannou, 2013, σ. 20.

3. Ἐκδόσεις τῆς Ἀλεξάνδρας, ἐνδεικτικὰ: Fuzillo, Hurst & Paduano, 1991· Gigante-Lanzara, 2000· Hurst & Kolde, 2008· Hornblower, 2015. Ἀναγνωστικὸ δρᾶμα μαρτυρεῖται ἤδη σὲ παπυρικὸ ἀπόσπασμα τραγωδίας ποιητῆ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.: Xanthakis-Karamanos, 1980, σ. 177-178.

4. Σὲ γενικὴ παρατήρηση ὡς πρὸς τὴν μεταφύτευση μοτίβων τοῦ Ἰππολύτου στὸν Χριστὸν Πάσχοντα προέβη ὁ Markopoulos, 2004, σ. xix. 8.

5. Ὁ Ρῆσος, ποὺ παλαιότερα εἶχε ἀποδοθεῖ ἀπὸ ἐρευνητές (Ritchie, 1964) στὸν Εὐριπίδη, ἀποδίδεται σὲ πρόσφατες μελέτες στὸν 4ον π.Χ. αἰ.: Liapis, 2012· Fries, 2014.

ἔργα ποὺ ἀνήκουν στὴν παλαιότερη ἔκδοση τῶν δραμάτων τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ ἔγινε πιθανότατα τὸν 2ον μ.Χ. αἰ. γιὰ σχολικὴ χρῆση.⁶ Χαρακτηριστικὰ τῶν τραγικῶν μητέρων, τῆς Μήδειας, τῆς Ἀγαύης στὶς *Βάκχες*, τῆς Ἑκάβης καὶ τῆς Ἄνδρομάχης στὶς *Τρωάδες* μεταφυτεύονται,⁷ ὅπως θὰ δειχθεῖ στὴν συνέχεια, στὴν ἠθογράφηση τῆς Θεοτόκου, τοῦ κεντρικοῦ προσώπου τοῦ δράματος αὐτοῦ τῶν Παθῶν τοῦ Θεανθρώπου.

Ὁ Χριστὸς Πάσχων, ἡ μόνη σωζόμενη σὲ ἀκέραιη μορφή δραματικὴ σύνθεση τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἀποτελεῖται ἀπὸ 2.602 στίχους σὲ ἰαμβικὸ τρίμετρο⁸ καὶ δομεῖται σὲ τρία μέρη: τὸ Πάθος, τὴν Σταύρωση καὶ τὴν Ἀνάσταση.⁹

Οἱ ἔντονου πάθους τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη ἀποτελοῦν τὰ κείμενα ποὺ λειτουργοῦν ὡς πηγές τῆς πρόσληψης, χωρὶς ὅμως ὁ ἀνώνυμος ποιητὴς νὰ ἀφίσταται ἀπὸ τὶς σχετικὲς μαρτυρίες τῶν Εὐαγγελίων γιὰ τὰ Πάθη καὶ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Ὁ βυζαντινὸς δημιουργὸς τῆς δραματικῆς αὐτῆς σύνθεσης προσαρμόζει στὸ χρονικὸ καὶ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τοῦ ἔργου του τὰ νοηματικὰ καὶ αἰσθητικὰ στοιχεῖα γλώσσας καὶ ὕφους τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ προτύπου του. Στὴν σύνθεση στὴν ὁποία καταλήγει τὰ θεματικὰ μοτίβα τῆς εὐριπίδειας πηγῆς μεταφυτεύονται στὸ πολιτισμικὸ περιβάλλον τοῦ προσλαμβάνοντος κειμένου, τοῦ ἀποδέκτη τῆς πρόσληψης.

Ὁ Χριστὸς Πάσχων παρουσιάζει τὴν ὥσμωση τῆς θύραθεν δραματοουργίας¹⁰ μὲ θεμελιώδεις ἱστορικοὺς καὶ ἰδεολογικοὺς ἄξονες τοῦ τριπτύχου τῶν Παθῶν, τῆς Ταφῆς καὶ τῆς Ἀναστάσεως. Ἡ προσλαμβανόμενη εὐριπίδεια τραγωδία λειτουργεῖ ἔτσι σὲ ἐντελῶς διαφορετικὰ δραματικὰ συμφραζόμενα.

Οἱ Βάκχες τοῦ Εὐριπίδη καὶ ὁ Χριστὸς Πάσχων

Οἱ *Βάκχες*, ἡ χρονικὰ τελευταία τραγωδία τοῦ δραματοουργοῦ, εἶναι ἀπὸ τὰ ἔργα του ποὺ παρουσιάζουν ἐκτεταμένη πρόσληψη στὸ βυζαντινὸ δράμα τῶν Παθῶν καὶ τῆς Ἀναστάσεως.

Στὴν τραγωδία αὐτὴ τοῦ Εὐριπίδη ἀποτυπώνεται ἔντονο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ποιητῆ γιὰ τὸ φαινόμενο τοῦ διονυσιακοῦ μυστικισμοῦ καὶ τὴν ἔκσταση τῶν μυουμένων ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν διπολικότητα τῆς θρησκείας τοῦ Διονύσου μὲ τὴν σύζευξη τῆς ἡρεμίας καὶ τῆς ὠμῆς βίας, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται κυρίως στὸν σπα-

6. Γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη θεμελιώδης εἶναι ἡ ἔργα-σία τοῦ Turyn, 1957 καὶ τοῦ Zuntz, 1965.

7. Cross-cultural transplantation εἶναι ὁ διεθνὴς ὅρος γιὰ τὴν μεταφύτευση, δηλ. τὴν «μεταφορὰ ἐνός κειμένου ἢ μίας εικόνας σ' ἓνα ἄλλο περιβάλλον καὶ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξή του»: Hardwick, 2012, σ. 26.

8. Ἐξάιρεση ἀποτελοῦν οἱ ἀνάπαιστοι τῶν στ. 1461-1463.

9. Βλ. Ξανθάκη-Καραμάνου, 2014, 179-181 γιὰ τὴν δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο. Ἀναλυτικότερα ὁ Tuilier, 1969, 19-26.

10. Λεκτικὲς καὶ ὕφολογικὲς ὁμοιότητες τοῦ Χριστοῦ Πάσχοντος παρατηροῦνται στὸν Ἀγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου στὸν Προμηθεά, σὲ πολλὰ ἔργα τοῦ Εὐριπίδη, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀλεξάνδρα τοῦ Λυκόφρονος: Tuilier, 1969, σ. 343-355.

ραγμό του Πενθέα από την μαινόμενη μητέρα του, την Άγαυή. Η αντιπαράθεση του Πενθέα με τον Διόνυσο αναδεικνύει την σταθερή θέση της ευριπίδειας τραγωδίας: ο όρθολογισμός του ανθρώπου αντιτίθεται σθεναρά στην θεϊκή βούληση με αποτέλεσμα το χωρίς οίκτο εκ μέρους του θεού τραγικό τέλος του θνητού άμφισβητία του.

Πέραν του ένοφθαλμισμού του λεξιλογίου και της πρόσληψης της εικονοποιίας, δραματικές καταστάσεις¹¹ και κεντρικές ιδέες των Βακχών μεταφυτεύονται στο βυζαντινό δράμα, όπως, για παράδειγμα, η ιδέα της σωφροσύνης, της μακαριότητας και της «ήσυχίας», της ήρεμης αγαλλίασης¹² και ευδαιμονίας.

Ός προς την θεμελιώδη στην αρχαιοελληνική σκέψη ιδέα της σωφροσύνης είναι ένδεικτική ή μεταφύτευσή της στο άξιακό περιβάλλον του Χριστού Πάσχοντος. Η σωφροσύνη συνυπάρχει έμφατικά στο βυζαντινό δράμα (στ. 1801-1804) με τις χριστιανικές αξίες «της άκραιφνούς αγάπης και φιλίας».

Η ανάδειξη της πρόσληψης των Βακχών στον Χριστόν Πάσχοντα εύλόγως άφορμάται από τις πολλές λεκτικές ομοιότητες,¹³ την πολυσυζητημένη μίμηση γλωσσικών και ύφολογικών προτύπων από την τραγωδία αυτή. Πέραν όμως αυτής της συνήθους προσέγγισης της πρόσληψης της δραματοουργίας του Ευριπίδη στο βυζαντινό έργο, η εξέταση της διακειμενικότητας προωθείται στην μελέτη αυτή με τον έντοπισμό στοιχείων της άφηγηματικής τεχνικής και των συνιστωσών της δομής των Βακχών, όπως προσαρμόζονται στο κείμενο του Θείου Πάθους.

Ο μετασηματισμός αυτός της άφηγηματικής τεχνικής και της δομής των Βακχών στα δραματικά συμφραζόμενα της βυζαντινής τραγωδίας άποτυπώνεται κυρίως με την χρήση πολυσχιδών συμβάσεων, που χαρακτηρίζουν γενικά τα δράματα του Ευριπίδη και ειδικότερα το χρονικά τελευταίο¹⁴ έργο του αυτό, κι έχουν, όπως θα δούμε, υιοθετηθεί με άκριβεια στην διάρθρωση του δράματος των Παθών.

11. Πρόσληψη εικόνων και δραματικών καταστάσεων προσαρμοσμένων στο θρησκευτικό περιβάλλον: ένδεικτικά, Βάκχ. 1239-1243 - Χρ. Πάσχ. 165-169: το θέμα της άριστείας του τέκνου και η έπιβεβαίωση που ζητείται από τον πατέρα· Βάκχ. 1043 κ.έξ. - Χρ. Πάσχ. 657 κ.έξ.: η δεύτερη άγγελική ρήση των Βακχών, με τον σπαραγμό του Πενθέα από τις Μαινάδες με έπικεφαλής την μητέρα του Άγαυή, προσλαμβάνεται στην περιγραφή της Σταύρωσης: Ξανθάκη-Καραμάνου, 2014, σ. 205-206, 213-214.

12. Σωφροσύνη: Βάκχ. 1150-1152 - Χρ. Πάσχ. 1145-1147, «ήσυχία»: Βάκχ. 72-82 - Χρ. Πάσχ. 1139-1144. Βλ. Ξανθάκη-Καραμάνου, 2014, σ. 195, 211.

13. Που έχει έντοπίσει διεξοδικά για όλες τις τραγωδίες του Ευριπίδη ο André Tuilier, 1969, αλλά χωρίς σχολιασμό για την πρόσληψη της άφηγηματικότητας και την προσαρμογή των νοημάτων και αξιών.

14. Οι Βάκχες, μαζί με τον Άλκμέωνα στην Κόρινθο και την Ίφιγένεια την έν Αύλιδι, συντεθήσαν στην Μακεδονία και παραστάθηκαν στην Αθήνα το 406 π.Χ., μετά τον θάνατο του ποιητή (407-406), κερδίζοντας το α΄ βραβείο.

1. Ο αφηγηματικός πρόλογος

Πρόκειται για χαρακτηριστική καινοτομία του Εὐριπίδη,¹⁵ που παρέχει πολλές πληροφορίες για την προϊστορία, τὰ πρόσωπα και τις δραματικές καταστάσεις οι ὁποῖες μορφοποιῦν τὴν ὑπόθεση κάθε τραγωδίας του.

Στὶς *Βάκχες* τὸν πρόλογο (στ. 1-63) ἐκφωνεῖ ὁ ἴδιος ὁ Διόνυσος, ἀκολουθώντας τὴν συνήθη πρακτικὴ τοῦ Εὐριπίδη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πρωταγωνιστοῦντα πρόσωπα, καὶ θεοὶ μὲ σημαντικό ρόλο στὴν πλοκὴ νὰ παρουσιάζουν τὰ δραματικὰ στοιχεῖα τοῦ προλόγου.

Ὁ θεὸς μὲ ἀνθρώπινη μορφή ἀπὸ τὶς μακρινὲς Ἀσιατικὲς χῶρες ἔχει φθάσει στὴν πόλη τῶν Θηβῶν, ἐπειδὴ ἐκεῖ ἀμφισβητοῦν τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὸν Δία καὶ δὲν τὸν λατρεύουν. Ἔχει ἐμφυσήσει βακχικὴ μανία στὶς Θηβαῖες γυναῖκες, πού ὅλες, μαζί μὲ τὴν μητέρα τοῦ διώκτη του βασιλιᾶ τῶν Θηβῶν Πενθέα, τὴν Ἄγαυή, καὶ τὶς ἄλλες κόρες τοῦ Κάδμου, ἔχουν ἀνεβεί στὸν Κιθαιρῶνα γιὰ τὴν διονυσιακὴ τελετουργία. Ὁ Διόνυσος ἀπειλεῖ τοὺς Θηβαῖους, ἂν τοῦ ἀντισταθοῦν, καὶ καλώντας τὶς Ἀσιάτιδες μαινάδες νὰ κρατήσουν τὰ τύμπανά τους ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὴν σκηνή, γιὰ νὰ ἐπανέλθει ἀργότερα στὸ β' ἐπεισόδιο, αἰχμάλωτος τοῦ Πενθέα.

Στὸν *Χριστὸν Πάσχοντα* τὸν Πρόλογο συγκροτεῖ ἡ ἀρχικὴ ἐκτενὴς ἀφήγηση τῆς κεντρικῆς ἡρωίδας τοῦ δράματος, τῆς Θεοτόκου (στ. 1-90), ἡ ὁποία ἐξιστορεῖ τὸ μεγαλεῖο ἀλλὰ καὶ τὰ δεινὰ τοῦ βίου της, ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμό μὲ τὴν ἀνείπωτη ἀγαλλίαση στὴν ἀπέραντη καὶ καταλυτικὴ ὀδύνη γιὰ τὸ ἀναμενόμενο Πάθος τοῦ Θεανθρώπου. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, στὴν θύραθεν καὶ στὸ βυζαντινὸ δράμα, ὁ Πρόλογος πού ἐκφωνεῖ τὸ κεντρικὸ πρόσωπο προοικονομεῖ τὴν ἐξέλιξη τοῦ δράματος ἐστιάζοντας στὶς βασικὲς ιδέες τῆς πλοκῆς.

2. Ἡ ἀποστροφή κεντρικῶν ἡρώων τοῦ δράματος πρὸς τὸν χορὸ

Τὸ δομικὸ αὐτὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ συνήθη ἀφηγηματικὸ τρόπο τοῦ Εὐριπίδη, κυρίως σὲ τραγωδίες ἰσχυροῦ πάθους καὶ ἔχει προσληφθεῖ σὲ ἀρκετὰ σημεία τοῦ *Χριστοῦ Πάσχοντος*.¹⁶

Στὶς *Βάκχες*, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη, ἡ ἀποστροφή χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ἐκφράσει ἰσχυρὴ παρότρυνση, ἐνθάρρυνση, ἀγαλλίαση ἀλλὰ καὶ ἔντονη θλίψη γιὰ κάποιον γεγονὸς πού προηγήθηκε.

Συγκεκριμένα: ὁ Διόνυσος, μετὰ τὸν σεισμό πού ὁ ἴδιος προκάλεσε στὸ παλάτι τοῦ Πενθέα, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν χορὸ τῶν Μαινάδων γιὰ νὰ τὶς ἐνθαρρύνει ν' ἀπομακρύνουν τὸν τρόπο ἀπὸ τὴν ψυχὴ τους (604-607 «βάρβαροι γυ-

15. Γιὰ τὸ σημαντικό αὐτὸ στοιχεῖο τῆς δομῆς τοῦ εὐριπίδειου δράματος, βλ. Schmidt, 1971, σ. 34-38, Erbse, 1984, Goward, 1999, σ. 125-126.

16. Γιὰ παραδείγματα ἀποστροφῶν πρὸς τὸν χορὸ σὲ τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη, πλὴν τῶν *Βακχῶν*, βλ. Ξανθάκη-Καραμάνου, 2014, σ. 186.

ναΐκες, οὕτως ἐκπεπληγμένοι φόβω / πρὸς πέδω πεπτώκατ' ... θαρσεῖτε σαρκὸς ἐξαμείψασαι τρόμον». ¹⁷

Στὸν χορὸ ἀπευθύνεται καὶ ἡ Ἀγαυή μετὰ τὸν σπαραγμὸ τοῦ Πενθέα θριαμβολογώντας μετὰ τὴν ψευδαίσθηση, ὑπὸ τὸ κράτος τῆς βακχικῆς τῆς μανίας, ὅτι κρατεῖ τὸ κεφάλι ἐνὸς μικροῦ λιονταριοῦ, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα μεταφέρει τὸ κεφάλι τοῦ γιοῦ τῆς, ποὺ πρὶν ἀπὸ λίγο εἶχε σκοτώσει (1183, 1210, 1237): «Ἀσιάδες βάκχαι ...» (1168). Στὴν ἴδια σκηνή, ἀμέσως μετὰ τὴν στιχομυθία τῆς μετὰ τὸν χορὸ, ἡ Ἀγαυή, σὲ κορυφώση τῆς τραγικῆς εἰρωνείας, ἀπευθύνεται στὸν λαὸ τῶν Θηβῶν (1202 κ.ἐξ.) προτρέποντάς τον νὰ θαυμάσει τὴν «λεία» τῆς, τὸ δῆθεν λιονταράκι ποὺ εἶχε σκοτώσει μαζί μετὰ τὶς κόρες τοῦ Κάδμου, τὶς ἀδελφές τῆς, καὶ μάλιστα μετὰ τὰ ἴδια τους τὰ χέρια, χωρὶς δίχτυα.

Στὸ τέλος τοῦ δράματος (1381-1387) ἡ τραγικὴ ἥρωίδα προτρέπει τὶς γυναῖκες τοῦ χοροῦ νὰ τὴν συνοδεύσουν νὰ συναντήσῃ τὶς ἐπίσης ἐξόριστες ἀπὸ τὴν πόλη τῶν Θηβῶν ἀδελφές τῆς: «ἄγετ', ὦ πομποί, με κασιγνήτας / ἵνα συμφυγάδας ληψόμεθ' οἰκτρὰς» (1382-1383).

Τὸ μοτίβο αὐτὸ τῆς ἀποστροφῆς, ποὺ προσδίδει ἰδιαίτερη ἐνάργεια καὶ παραστατικότητα στὸν τραγικὸ λόγο, εἶναι συχνὸ στὸ βυζαντινὸ δράμα τῶν Παθῶν καὶ τῆς Ἀναστάσεως.

Ἡ Θεοτόκος, σὲ στιγμὴ ὀδύνης καὶ ἔντονης συναισθηματικῆς φόρτισης μετὰ τὸ ἄκουσμα τῆς θανατικῆς καταδίκης τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῶν Ἰουδαίων, στρέφεται πρὸς τὸν χορὸ (στ. 369-372) ἀναγνωρίζοντας τὴν συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὸν ἀπέραντο πόνο τῆς («Γυναῖκες αἱ¹⁸ τῆσδ' ἐγγύς ἐστε συμφορᾶς ...»). Μετὰ τὴν ἀγγελικὴ ρήση μετὰ τὴν ἀφήγηση τῆς καταδίκης τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους (στ. 376-418), ὁ πόνος τῆς Παρθένου ἐναλλάσσεται μετὰ τὴν παράκληση γιὰ τὴν συμπαράσταση τοῦ χοροῦ (467-469), ἐνῶ ἀκολουθεῖ ἡ ἀπόγνωση καὶ ὁ πόθος τοῦ θανάτου (472-473): «Ἄ, αἶ, ... γυναῖκες... / ποθῶ τεθῆναι, ...»), ὅταν ἀντικρύζει δέσμιον τὸν Χριστὸ νὰ ὀδηγεῖται πρὸς τὸ Ἐκούσιον Πάθος.

Στὶς γυναῖκες τοῦ χοροῦ, τὶς πιστές τῆς φίλες, ἀπευθύνεται ἐκ νέου μετὰ ἀπόγνωση ὅταν πληροφορεῖται πὼς ὁ Χριστὸς κρεμάται ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ καὶ ὅταν ἡ ἴδια τὸν ἀντικρύζει (686, 688,¹⁹ 695, 697), χωρὶς νὰ μπορεῖ ν' ἀναγνωρίσῃ τὴν φωτεινὴ Του μορφή, τῆς ὁποίας τὸ πάθος καὶ ὁ θάνατος ἐξαφάνισε τὸ κάλλος (695-696, 869-870 «Γυναῖκες, ὄψιν οὐχ ὀρῶ φαιδρὰν Τέκνου· / χροιάν γὰρ ἠλλάξατο καὶ κάλλος, ξένον...»). Καὶ ὅταν τὸν βλέπει νεκρὸ, ἀναφωνεῖ (848): «Σιγήσατ', ὦ γυναῖκες, ἐξειργάσμεθα».

17. Ἡ προτροπὴ τοῦ Διονύσου ἔχει μυσηριακὸ χαρακτήρα: Seaford, 1997, σ. 200. «βάρβαροι γυναῖκες» ἀφορᾷ τὶς Ἀσιάτιδες Βάκχες ποὺ ἔφερε μαζί του ὁ Διόνυσος.

18. Ἡ ἐκφορὰ τῆς ἀποστροφῆς μετὰ ἀναφορικὴ πρόταση (αἱ...) θυμίζει ἀντίστοιχὴ τῆς Φαίδρας πρὸς τὸν χορὸ στὸν Ἰππόλυτο τοῦ Εὐριπίδη (στ. 373 «Τροιζήναι γυναῖκες, αἱ...»).

19. Ὁ Tuilier, 1969, σ. 183, σημ. 3 (βλ. καὶ 65) παρατήρησε ὅτι οἱ στ. 682-88 προσομοιάζουν μετὰ τὶς Πράξεις τοῦ Πλάτου.

Ἀντιθέτως, ὅπως καὶ στὴν Εὐριπίδεια δραματογραφία,²⁰ καὶ σὲ στιγμὲς ἀγαλλίασης καὶ ἄφατης χαρᾶς, μετὰ τὴν Ἀνάστασιν, ἡ Θεοτόκος προτρέπει τὸν χορὸ νὰ σπεύσει μαζί Της στὸν Πανάγιό Τάφο ν' ἀντικρύσει τὸ θαῦμα τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ τὸ ἀνακοινώσουν στοὺς Μαθητές (2410-2414). «Ἡμεῖς δέ, φίλοι, νῦν δράμωμεν πρὸς τάφον, / ... καὶ πάντα δηλώσωμεν, ὡς ἔχει, φίλοις' ...».

3. Ἐπίκληση στοιχείων τῆς φύσεως καὶ ἀφηρημένων ἐννοιῶν

Ἡ ἀποστροφή πρὸς τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως (ἥλιος, φῶς, σκότος, γῆ) ἀπὸ κεντρικὸ πρόσωπο τοῦ δράματος ἢ τὸν χορὸ, ἐπίσης σὲ στιγμὲς ἔντονης φόρτισης, πόνου ἢ ἀγαλλίασης, εἶναι συχνότατη στὸν Εὐριπίδη, κυρίως στὰ ἔργα ποὺ κατ' ἐξοχὴν προσελήφθησαν στὸν Χριστὸν Πάσχοντα.

Στὶς Βάκχες ὁ χορὸς ἐπικαλεῖται τὸ φῶς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν μύηση στὴν λατρεία τοῦ Διονύσου²¹ καὶ ἀναφωνεῖ μετὰ τὸν σεισμὸ στὸ παλάτι τοῦ Πενθέα καὶ τὴν «ἐπιφάνεια» τοῦ Διονύσου στὸ τρίτο ἐπεισόδιο τοῦ ἔργου (στ. 608 «ὦ φάος μέγιστον ἡμῖν εὐίου βακχεύματος, / ...»). Προηγουμένως στὸ πρῶτο ἐπεισόδιο, μετὰ τὸν ἀπαξιωτικὸ καὶ προσβλητικὸ λόγο τοῦ Πενθέα γιὰ τὸν Διόνυσο (215-262), ὁ χορὸς τῶν Βακχῶν ἀναφωνεῖ «τῆς δυσσεβείας²²» (στ. 263).

Στὸν Χριστὸν Πάσχοντα στὴν πρώτη ἀγγελικὴ ρήση μὲ τὴν ἀναφορὰ στὴν προδοσία τοῦ Ἰούδα ὑπάρχει σὲ πρωτοπρόσωπη ἀφήγηση ἢ παρεμφερῆς ἀναφώνηση «τῆς ἀσεβείας» (191).

Στὸν δεῦτερο λόγο Της, μετὰ τὴν περιγραφή τῆς προδοσίας τοῦ Ἰούδα ἀπὸ τὸν ἀγγελιαφόρο (152-266), ἡ Θεοτόκος ἀπευθύνεται στὴν Γῆ καὶ στὸν Ἥλιο ἀναφωνώντας μὲ ἀπέραντο πόνου (267-268). «ὦ γαῖα μητέρα ἡλίου τ' ἀναπτυχαί, / οἶων λόγων ἄρρητον εἰσήκουσ' ὅπα²³».

Κατὰ τὴν Ταφὴ ἀναφωνεῖ (1481-1484) ἐπικαλούμενη τὸ ἄφατο πένθος τῆς καὶ τὴν θλίψη ποὺ διακατέχει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους (ὦ πένθος ... κοινὸν τόδ' ἄχος»), ἀλλὰ καὶ τὴν χαρὰ ποὺ ἀναμένει ὅλον τὸν κόσμον (πάγκοινον χάριμα) ἀπὸ τὴν Ἀνάστασι.

Ἡ ἐπίκληση ὅμως τῆς φύσεως γίνεται, ὅπως καὶ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τραγωδία, καὶ σὲ στιγμὲς ἀπέραντης εὐφροσύνης καὶ ἀγαλλίασης. Ἰδιαιτέρως μὲ τὴν ἀποστροφή στὸν ἥλιο καὶ στὸ φῶς τὸ δραματικὸ πρόσωπο ζητεῖ τὴν συμ-

20. Ἡ ἔκφραση χαρᾶς καὶ ἀγαλλίασης μετὰ τὴν ἀγωνία ἀποτυπώνεται στὴν ἀποστροφή κυρίως τῶν ἡρώιδων πρὸς τὸν χορὸ, ἰδιαιτέρως στὰ δράματα τῆς ἀλφαβητικῆς ἐπιλογῆς: *I.T.* 1055 (ἡ Ἰφιγένεια μετὰ τὴν ἀναγνώρισή της μὲ τὸν Ὀρέστη) «ὦ φίλταται γυναῖκες, εἰς ὑμᾶς βλέπω...», *Ἐλένη* 1369 «τὰ μὲν κατ' οἴκου εὐτυχοῦμεν, ὦ φίλοι», *Ἴκετ.* (Ἄγγελος) 634 «γυναῖκες, ἦκω πόλλ' ἔχων λέγειν φίλα».

21. Γιὰ τὸ φῶς ὡς σύμβολο διονυσιακοῦ μυστικισμοῦ, βλ. Seaford, 1997, σ. 200, μὲ ἀρκετὰ παραδείγματα μυστικιστικῆς εἰκονοποιίας ἀπὸ κείμενα.

22. «Δυσσεβείας» εἶναι διόρθωση τοῦ Reiske στὴν γραφὴ τῶν χφφ. εὐσεβείας: βλ. Dodds, 1960, σ. 13, Seaford, 1997, σ. 173f.

23. Βλ. Ξανθάκη-Καραμάνου, 2014, σ. 188 καὶ σημ. 45 γιὰ παρόμοιες ἐπικλήσεις στὸ Εὐριπίδειο δράμα.

μετοχή τους στην ἀπαλλαγὴ του ἀπὸ τὰ δεινά. Ἡ περίπτωση αὐτὴ ἀποτυπώνεται στὴν ἐπικλήση τῆς Θεοτόκου στὸ λαμπρὸ φῶς τοῦ Ἡλίου μετὰ τὴν ζωντανὴ ἀφήγηση τοῦ Ἀγγέλου τοῦ Κυρίου γιὰ τὴν Ἑγερση τοῦ Ἰησοῦ ἐκ τοῦ τάφου (2060-2075). Ἡ ἀποστροφή αὐτὴ (2076-2077) «Ὡ καλλιφεγγές ἡλίου σέλας τόδε / πέφθακεν, ὡς ἥλιπστο, τέρμα φροντίδων» ἀπερίφραστα ἐκφράζει τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἐλπίδων γιὰ τὴν Ἀνάσταση καὶ τὴν σωτηρία («ὡς ἥλιπστο»),²⁴ Στὸ ἴδιο συναισθηματικὸ πλαίσιο τῆς ἀνείπωτης εὐδαιμονίας ἡ Θεοτόκος ἐξαίρει τὴν λάμψη τῶν ἀκτίνων τοῦ πρωينوῦ ἡλίου γιὰ τὴν χαρὰ ποὺ τῆς χάρισε τὸ ξημέρωμα τῆς Ἡμέρας κατὰ τὴν ὁποία ὁ Χριστὸς ἐμφανίσθηκε μετὰ τὴν Ἀνάσταση καὶ ζήτησε νὰ κληθοῦν οἱ ἀδελφοί Του στὴν Γαλιλαία γιὰ νὰ Τὸν δοῦν, ὅπως τοὺς εἶχε ὑποσχεθεῖ, Ἀναστάντα (2104-2107). Σειρὰ ἐπικλήσεων ποὺ κορυφώνουν τὴν ψυχικὴ εὐφορία τῆς Παρθένου, διευρύνουν καὶ ἐμπλουτίζουν τὸ καθιερωμένο μοτίβο τῶν δραματικῶν ἀποστροφῶν (2108-2114): Ἐκτὸς ἀπὸ τίς λαμπερὲς ἀκτίνες τοῦ ἡλίου, ἡ Θεοτόκος ἐπικαλεῖται ἐδῶ καὶ πολλὲς ἀφηρημένες ἔννοιες, τὴν χαρὰ τῆς οἰκουμένης («χάρμα παγκόσμιον»), τὴν ψυχικὴ εὐφορία («θυμηδία»), τὴν εὐφρόσυνον εὐχαρίστηση («τέρψις εὐφρόσυνος»), τὴν ἀπέραντη ἀγαλλίαση («γῆθος μέγα»). Ἐπικλήσεις τῆς Θεοτόκου σὲ ἀφηρημένες ἔννοιες ἀπαντοῦν καὶ στοὺς στ. 920-922 γιὰ τὸν θανάοντα ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ Χριστόν («ῶ φθέγμα γλυκύ, ... ῶ ποθουμένη ὠραιότης» καὶ στὸν στ. 1048 «ῶ μέγεθος [θρήνων] οὐ μετρητὸν οὐδ' οἶόν τ' ἰδεῖν»). Ὁ βυζαντινὸς ποιητὴς καινοτομεῖ διευρύνοντας τὴν ἀφηγηματικὴ πρακτικὴ τῶν ἐπικλήσεων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας μὲ τὴν ἐπικλήση πολλῶν συνεχομένων ἀφηρημένων ἐνοιῶν. Ἡ χρῆση αὐτῶν τῶν πολλῶν ἐπικλήσεων, πέραν τῆς πρωτοτυπίας της, ἀναδεικνύει τὸ τμῆμα αὐτὸ τῶν στ. 2108-2114 ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ αἰσθαντικότερα στὴν γραφὴ τους μέρη τοῦ Χριστοῦ Πάσχοντος.

4. Ρήσεις σὲ εὐθὺ λόγῳ ἐνσωματωμένες στὴν ἀφήγηση

Πρόκειται γιὰ μία ἐνδιαφέρουσα ἀφηγηματικὴ τεχνικὴ. Στὴν τραγωδία καὶ στὸ βυζαντινὸ δρᾶμα παρεμβολὲς ὁμιλητῶν σὲ εὐθὺ λόγῳ συναντῶνται κυρίως στὴν πορεία μιᾶς συνήθως ἐκτενοῦς περιγραφῆς, κατ' ἐξοχὴν ἐνσωματωμένες στίς ρήσεις ἀγγελιαφόρων, οἱ ὁποῖες αὐτονοήτως γίνονται σὲ παρελθοντικὸ χρόνο καὶ σὲ πλάγιο λόγῳ.

Στὸν Εὐριπίδῃ ἡ ἐνσωμάτωση στίχων σὲ εὐθὺ λόγῳ στὴν ἀφηγηματικὴ ροὴ κατὰ τὴν πορεία τῆς πλοκῆς τῶν δραμάτων του ἀποτελεῖ συνήθη πρακτικὴ, ποὺ προσδίδει ἐνάργεια στὴν περιγραφή καὶ ἐστιάζει σ' ἓνα οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν δραματικὴ οἰκονομία θέμα.²⁵

24. Γιὰ πρόσληψη στὸ λεξιλόγιο καὶ τὴν εἰκονοποιία ἀπὸ τὸν Εὐριπίδῃ καὶ τὸ μετακλασικὸ δρᾶμα, Ξανθάκη-Καραμάνου, 2014, σ. 189 καὶ σημ. 49, 50.

25. Πρβλ. Lee, 1997, σ. 163. Παραδείγματα ἀπὸ τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδῃ, ἐκτὸς ἀπὸ τίς Βάκχες, παραθέτει ἡ Ξανθάκη-Καραμάνου, 2014, σ. 190-192.

Στήν πρώτη ἀγγελικὴ ρήση τῶν Βακχῶν, ὅταν ὁ Θεράπων παρουσιάζει τὸν αἰχμάλωτο Διόνυσο στὸν Πενθέα περιγράφοντας τὴν εὐκολὴ σύλληψή του, λέγει σὲ εὐθὺ λόγῳ καὶ σὲ πρωτοπρόσωπῃ ἀφήγησῃ βλέποντας ὅτι ὁ «ξένος» οὐδεμία ἀντίσταση προέβαλε προσπαθώντας μὲ τὰ λόγια αὐτὰ νὰ δικαιολογήσει τὸ γεγονός τῆς σύλληψής του: 441-442 «κἀγὼ δι' αἰδοῦς εἶπον· Ὡ ξέν', οὐχ ἐκὼν / ἄγω σε, Πενθέως δ' ὅς μ' ἔπεμψ' ἐπιστολαῖς».

Στὴν δευτέρη ρήση τοῦ ἀγγελιαφόρου, μὲ τὴν περιγραφή τῶν Μαινάδων στὸ ὄρος (677-774), μνημονεύεται κάποιος ποὺ σὲ πρωτοπρόσωπῃ ἀφήγησῃ προέτεινε νὰ κυνηγήσουν τὴν Ἀγαυή, μητέρα τοῦ Πενθέα ποὺ κατεχόταν ἀπὸ βακχικὴ μανία, γιὰ νὰ κερδίσουν τὴν εὐνοία τοῦ διώκτη τοῦ Πενθέα Διονύσου (στ. 719-721 «... θέλετε θηρασώμεθα / Πενθέως Ἀγαυὴν μητέρ' ἐκ βακχευμάτων / χάριν τ' ἀνακτι θώμεθ', ...»). Στὴν ἴδια ἀφήγησῃ τοῦ ἀγγελιαφόρου ἡ Ἀγαυή παρακινεῖ τὶς ἄλλες μαινάδες νὰ ἐπιτεθοῦν στοὺς στρατιῶτες τοῦ Πενθέα ποὺ τὶς παρακολουθοῦν στὴν διονυσιακὴ τους ὀργιαστικὴ λατρεία (731-733). «Ὡ δρομάδες ἐμαὶ κύνες, / θηρώμεθ' ἀνδρῶν τῶνδ' ὕπ'· ἀλλ' ἔπεσθέ μοι, / ἔπεσθε θύρσοις διὰ χερῶν ὠπλισμέναι».

Στὴν τελευταία ἀφήγησῃ τοῦ ἀγγελιαφόρου (1043-1152), κατὰ τὴν ἀνάβαση τοῦ Πενθέα στὸν Κιθαιρῶνα καὶ τὸν σπαραγμὸ τοῦ ἀπὸ τὶς Βάκχες μὲ πρωτοστατοῦσα τὴν μητέρα του Ἀγαυή, ὑπάρχουν ἀρκετὲς περιπτώσεις πρωτοπρόσωπῃς ἀφήγησῃς στὴν ροὴ τῆς περιγραφῆς: ὁ Πενθεὺς ἰσχυρίζεται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ δεῖ τὶς ὀργιαστικὲς πράξεις («...οὐ μὲν ἔσταμεν, / οὐκ ἐξικνοῦμαι μαινάδων ὄσσοις νόσων») καὶ ἀνεβαίνει σὲ ψηλὸ κλαδὶ ἐλάτης, «ἴδοιμ' ἄν ὀρθῶς μαινάδων αἰσχροουργίαν» (1059-1062). Στὸ ἴδιο τμῆμα τοῦ δράματος ὁ Διόνυσος παρακινεῖ τὶς Μαινάδες νὰ τιμωρήσουν αὐτὸν ποὺ γελοιοποιεῖ τὴν μυστικιστικὴ του λατρεία, τὶς ἴδιες τὶς Βάκχες, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιο (1079-1081): «Ὡ νεάνιδες, / ἄγω τὸν ὑμᾶς κάμῃ τὰμά τ' ὄργια / γέλων τιθέμενον· ἀλλὰ τιμωρεῖσθέ νιν». Ὑπακούοντας στὴν προσταγὴ τοῦ θεοῦ ἡ Ἀγαυή προτρέπει τὶς ἄλλες Βάκχες νὰ σχηματίσουν κύκλο γιὰ νὰ πέσει στὰ χέρια τους τὸ θηρίο (ὅπως νομίζει τὸν Πενθέα), ποὺ σὲ κατάστασι κυριαρχικῆς διονυσιακῆς μανίας ἀνέβηκε στὸ δέντρο γιὰ νὰ τὶς κατασκοπεύσει καὶ νὰ προδώσει τὶς λατρευτικὲς τους πράξεις πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου (1106-1109). Στὰ χέρια τῶν μαινομένων Βακχῶν ὁ Πενθεὺς παρακαλεῖ τὴν μητέρα του νὰ λυπηθεῖ τὴν ζωὴ του μὲ λόγια σπαραγμοῦ καὶ συναισθηματικῆς ἔντασις (1118-1121): «ἐγὼ τοι, μῆτερ, εἰμί, παῖς σέθεν / Πενθεὺς, ... οἴκτιρε δ' ὦ μῆτέρ με, μηδὲ ταῖς ἐμαῖς / ἁμαρτίαισι²⁶ παῖδα σὸν κατακτάνης». Ὁ φόνοσ τοῦ

26. Ὁ Πενθεὺς πρὸ τοῦ θανάτου συνειδητοποιεῖ τὸ σφάλμα του νὰ μὴν ἀναγνωρίσει τὴν θεότητα τοῦ Διονύσου. Ὁ ὄρος ἁμαρτία ἔχει εὐκρινῶς ἐδῶ καὶ ἠθικὴ σημασία. Στὰ περισσότερα ὅμως δράματα ὑπερτερεῖ ἡ σημασία τοῦ γνωστικοῦ σφάλματος, τῆς διάπραξης μιᾶς πράξεως ἀπὸ ἄγνοια, ὅπως ἦταν ἡ πατροκτονία στὸν *Οιδίποδα Τύραννο*. Ἡ ἁμαρτία ὡς γνωστικὸ σφάλμα καὶ ἡ ἀναγνώρισι μετὰ ἢ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν διάπραξη τοῦ ἐγκλήματος ἀποτελεῖ κεντρικὸ θέμα τῆς *Ποιητικῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη (13,1453a 8-17) καὶ βασικὸ στοιχεῖο τῆς «καλλίστης τραγωδίας», δηλ. τῆς ἀριστερῆς πλοκῆς τοῦ δραματικοῦ ἔργου (13,1452b 28 κ.ἐξ.).

Πενθέα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν μητέρα του συνιστᾷ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη «πάθος ἐν ταῖς φιλίαις», διάπραξη ἐγκλήματος μεταξύ στενῶν συγγενῶν καὶ κυριαρχεῖ στὴν πλοκὴ πολλῶν δραματικῶν ἔργων (Ἀριστ. Ποιητ. 14, 1453 b 19-22).

Στὸν Χριστὸν Πάσχοντα ἡ τεχνικὴ αὐτὴ τῶν ἐνσωματωμένων στὴν ἀφήγηση ρήσεων σὲ εὐθὺ λόγῳ προσλαμβάνεται σὲ κύρια σημεῖα τῆς πλοκῆς, ἰδιαιτέρως στὶς κεντρικὲς ἀφηγήσεις τῶν ἀγγελιαφόρων πρὸς τὴν Θεοτόκῳ γιὰ σημαντικὰ γεγονότα, ὅπως ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος καὶ ἡ προδοσία τοῦ Ἰούδα.

Στὴν ἀφήγηση τοῦ πρώτου ἀγγελιαφόρου (152-266) γιὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο, τὴν Σύλληψη τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν προδοσία τοῦ Ἰούδα ὁ Χριστὸς ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Πατέρα (161-69) ζητώντας ἐπιβεβαίωση τοῦ κλέους Του μετὰ τὴν θυσία Του ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ καὶ τὴν σωτηρία τῶν ἀνθρώπων: «Πάτερ, μέγιστον νῦν παρέσχε μοι κλέος· / ... εἰς μείζον ἤξω, δυσμενῆ κτανῶν βροτῶν· / ... λαβῶν δὲ πάντες, χῶς ἀριστεῖον σφέων / ὑπερκρεμασθεῖς, αὐγε σαῖν χεροῖν νέμω / ...». Κατὰ τὴν περιγραφή τῆς προδοσίας τοῦ Ἰούδα (130-266) κάποιος ἄγνωστος, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ ἀγγελιαφόρος διερωτᾶται ἂν εἶναι ἄγγελος ἢ «θνητός» (στ. 265), σὲ ἐκτενῆ ἀπ' εὐθείας ἀποστροφή του πρὸς τὸν Ἰούδα (191-264) τὸν ἐπικρίνει μὲ σφοδρότητα, προλέγοντας τὴν δίκαιη τιμωρία του ἀλλὰ καὶ τὴν Ἀνάστασι.

Κατὰ τὴν Δίκη τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία περιγράφεται στὴν δευτέρη ἀγγελικὴ ρήση (376-418), ὁ ἀγγελιαφόρος ἐρωτᾷ σὲ εὐθὺ λόγῳ (383-384) τί συμβαίνει στὴν πόλη κι ἕνας ἀπὸ τὸ πλῆθος ἀπαντᾷ ὅτι ὁ Ἰησοῦς ὀδεύει πρὸς τὸν θάνατο (385-386). Στὴν ἴδια ἀφήγηση τοῦ ἀγγελιαφόρου, λίγο μετὰ, ὁ Πιλάτος ἐρωτᾷ τοὺς Ἑβραίους ἂν ὁ Ἰησοῦς πρέπει ἢ ὄχι νὰ θανατωθεῖ (399-400).²⁷

Ἀργότερα, στὸ Μέρος τῆς Ταφῆς, ὁ στρατιώτης ποὺ ἐλόγησε τὴν πλευρὰ τοῦ Χριστοῦ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Θεολόγο ν' ἀναφωνεῖ (1221-1222) «... Ὅντως ὁ παρῶν νεκρὸς ἐστὶ Παις Θεοῦ», ἐνῶ λίγο μετὰ ἡ Θεοτόκος θὰ ἀπευθυνθεῖ στὸν νεκρὸ πια Ἐσταυρωμένο (1227-1230) «... Ὡ θεῖον κάρα, / βροτῶν μὲν αὐτὸς καὶ θανῶν κήδη σαφῶς, / κενοῖς²⁸ τε καθάρσιον ἀνθρώπων γένους» καὶ μονολογεῖ παίρνοντας θάρρος ἀπὸ τὴν πίστη στὴν δύναμη τοῦ Θεανθρώπου (1237-1238) «... ὡς ἔστιν αὐτῷ πᾶν θελητὸν δυνατὸν· / καὶ τῶν ἀέλπτων πόρον αὐτὸς διδοῖ». Σὲ πρωτοπρόσωπη ἀποστροφή, σ' εὐθὺ λόγῳ, χρησιμοποιοῦντας σκληρὴ γλῶσσα, θὰ κατακρίνει τὸν Ἰούδα, λίγο πρὶν πληροφορηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ τὴν δίκαιη τιμωρία γιὰ τὴν ἄνομη πράξη τῆς προδοσίας του (1425-1426): «... πέπρακας, ἐκδέδωκας εἰς φόνον φθόνω· / καὶ τίσιν οἶαν σ' οὐχ ὑποστῆναι θέμις;»

Ἡ ἀναμφισβήτητα οὐσιαστικότερη γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ δράματος αὐτοῦ τῶν Παθῶν ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκτενέστερη παράθεση διαλόγων σὲ εὐθὺ λόγῳ βρίσκεται

27. Ἡ ἔλλειψη συνοχῆς στὴν ἀλληλουχία τῶν γεγονότων ποὺ παρατηρεῖται ἐδῶ εἶναι συχνὴ στὴν ἀφήγηση τῶν Μερῶν τοῦ δράματος τοῦ Θεοῦ Πάθους. Ἡ ἀναφορὰ στὸν Πιλάτο γίνεται διεξοδικὰ στὴν τελευταία ἀγγελικὴ ρήση (2174-2377): βλ. παρακάτω.

28. Τὴν ἔννοια τῆς «κενώσεως» κατὰ τὴν Ἑνσάρκωση ἀναλύει ὁ Tuilier, 1969, σ. 65-66 καὶ 127.

στην τελευταία αφήγηση ἀγγελιαφόρου (2174-2377) με τὴν διθυραμβικὴ περιγραφή τῆς Ἀναστάσεως καὶ με τὸν ἐνσωματωμένο ἀπ' εὐθείας διάλογο μεταξὺ φρουρῶν, Ἀρχιερέων καὶ Πιλάτου. Ἡ δομὴ τῶν σὲ εὐθὺ λόγῳ ἀφηγήσεων αὐτῶν διαμορφώνεται με δραματικὴ συνοχή: i) ὁ φρουρὸς ἀνακοινώνει με ἐνάργεια καὶ συναισθηματικὴ ἔνταση ἀπ' εὐθείας στοὺς Ἀρχιερεῖς τὴν Ἀνάσταση τοῦ Ἰησοῦ (2210-2223). Ἡ φρουρὰ ἐξάγει τὸ θαυμαστὸ γεγονός ἀναγνωρίζοντας τὴν Θεότητα τοῦ Ἀναστάντος (2245-2246): «Ἄνῆρ ὄδ' ἦσων οὐδενὸς θεοῦ δοκεῖ / ἐξ ὧν τε πρὶν πέπραχε καὶ νῦν θαυμάτων». ii) Οἱ Ἀρχιερεῖς, μετὰ ἀπὸ ἐκτενῆ διάλογο με τὴν φρουρά, τὴν πείθουν νὰ παραπληροφορήσει τὸν Πιλάτο ὅτι οἱ Μαθητὲς ἔκλεψαν τὸ Σῶμα (2230-2294). iii) Ἀκολουθεῖ ὁ διάλογος τοῦ Πιλάτου με Ἀρχιερεῖς καὶ φρουροὺς (2296-2377). Ὁ Πιλάτος ἐπιτιμᾷ με σφοδρότητα τοὺς Ἀρχιερεῖς, θεωρώντας τοὺς ὡς τοὺς μόνους ὑπεύθυνους («Σὺ πάντ' ἔδρασας· καὶ τὰ λοιπὰ σὺ σκόπει» στ. 2375). iv) Ὁ ἀγγελιαφόρος ἐπανέρχεται στὴν ἀφήγησή του πρὸς τὴν Θεοτόκο (2378-2388).

Στὴν τελευταία αὐτὴ ἐκτενέστατη ἀφήγηση τοῦ ἀγγελιαφόρου γιὰ τὰ δραματιζόμενα μεταξὺ φρουρῶν, Ἀρχιερέων καὶ Πιλάτου ὁ ποιητὴς ἐπινοεῖ καὶ ἐφαρμόζει τεχνικὴ ποὺ ξεπερνᾷ τὴν ἀπλὴ ἐνσωμάτωση εὐθέως σὲ ἀφηγηματικὸ λόγῳ: ἡ συνεχὴς ἀφήγηση διακόπτεται καὶ μετατρέπεται σὲ δραματικὲς σκηνὲς ποὺ διαμορφώνονται σὲ ἐκτενεῖς διαλόγους, οἱ ὁποῖοι ἐνισχύουν τὴν παραστατικὴτητα τοῦ λόγου. Ὁ ποιητὴς τοῦ βυζαντινοῦ δράματος διευρύνει με τὸν τρόπο αὐτὸ τὴν ἀφηγηματικὴν τεχνικὴν τοῦ Εὐριπίδου καταγράφοντας μίαν ἀξιοσημεῖωτη, πρωτότυπη παρέμβαση στὸ πλαίσιο τῆς εὐρύτερης πρόσληψης.

5. Γνώμαι

Ρήσεις με γνωμολογικὸ περιεχόμενο ἀπαντῶνται συχνὰ στὸ τέλος κυρίως ἀφηγήσεων κεντρικῶν προσώπων στὶς τραγωδίαι τοῦ Εὐριπίδου. Ἡ γνωμολογικὴ αὐτὴ κατακλείδα συγκεφαλαιώνει τὰ λεχθέντα καὶ προωθεῖ τὴν ἀνάπτυξη τῶν νοημάτων καὶ ἀξιῶν καθὼς καὶ τὴν δραματικὴν οἰκονομία.

«Γνώμαι» κεντρικῶν ἡρώων ἀλλὰ καὶ περιεχόμενες σὲ ρήσεις ἀγγελιαφόρων ἐκπληρώνουν τὴν λειτουργία αὐτή, ἰδιαίτερος σὲ δράματα σφοδρῶν συγκρούσεων καὶ σκηνῶν ἔντονου πάθους.²⁹ Οἱ Βάκχες περιέχουν πλῆθος «γνωμῶν», ποὺ συμβάλλουν οὐσιαστικὰ στὴν ἐξέλιξη τῆς πλοκῆς καὶ τὴν σηματοδότηση τῶν νοηματικῶν ἀξόνων τοῦ δράματος, ἐνός δράματος βίαιου πάθους, ποιητικῆς καὶ ἐσωτερικῆς δύναμης καὶ συνάμα προβολῆς κεντρικῶν ἰδεῶν τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ στοχασμοῦ, ὅπως ἡ σοφία καὶ ἡ σωφροσύνη ὡς ἡ ἐπιγράτση στὴν πάλη μεταξὺ τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ κόσμου τοῦ ἄλογου στοιχείου.

Στὸν Χριστὸν Πάσχοντα ἡ δραματικὴ αὐτὴ σύμβαση ἀπαντᾷ κυρίως στὸ

29. Γιὰ τὶς «γνωμῆς» στὶς κατακλείδες ἰδιαίτερος ἐκτενῶν ρήσεων στὶς τραγωδίαι τοῦ Εὐριπίδου ποὺ κατ' ἐξοχὴν προσελήφθησαν στὸν Χριστὸν Πάσχοντα, βλ. Ξανθᾶκη-Καραμάνου, 2014, σ. 192 καὶ σημ. 55.

τέλος τῶν Λόγων τῆς Θεοτόκου ἀλλὰ καὶ τῶν ἀγγελιαφόρων, ἐνισχύοντας οὐσιαστικά τὴν ἀφηγηματικότητα σὲ νοηματικὸ περιεχόμενο.

Στὸ πρῶτο ἐπεισόδιο τῶν *Βακχῶν* ὁ Τειρεσίας, μετὰ τὸ κῦρος τοῦ θρησκευτικοῦ θεσμοῦ ποὺ ἐκπροσωπεῖ, ἐπιδιώκοντας νὰ ἐνισχύσει τὴν Διονυσιακὴ λατρεία στὴν Πόλη τῶν Θηβῶν, διακηρύσσει ρητά (200-203): «Δὲν λεπτολογούμε ἀναφορικά με τοὺς θεούς. Ὅσα κληρονομήσαμε ἀπὸ τοὺς προγόνους μας, ὅσα ἔχουμε ἀποκτήσει στὴν διάρκεια τῆς ζωῆς μας, καμμιά λογικὴ δὲν μπορεῖ νὰ τὰ γκεμίσει, ἀκόμα καὶ ἡ σοφία στὴν ὁποία κάποιος μπορεῖ νὰ φθάσει μετὰ τὸν στοχασμὸ του». ³⁰ Ὁ λόγος τοῦ μάντη στρέφεται κατὰ τῶν σκεπτικιστῶν ποὺ ἀμφισβητοῦν τὸν παραδοσιακὸ σεβασμὸ πρὸς τὴν θεότητα τοῦ Διονύσου. ³¹

Στὸ ἴδιο ἐπεισόδιο, μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Πενθέα στὴν σκηνή, ὁ Τειρεσίας, στὴν προσπάθειά του νὰ μετριάσει τὴν ἀδιαλλαξία τοῦ διώκτη τοῦ Διονύσου, ὀρίζει τὴν σωφροσύνη ὡς ἀπορρέουσα ἀπὸ τὴν φύση τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι δηλ. εἶναι «φύσει» καὶ ὄχι «θέσει» (314-316): «οὐχ ὁ Διόνυσος σωφρονεῖν ἀναγκάσει / γυναῖκας ἐς τὴν Κύπριν, ἀλλ' ἐν τῇ φύσει / [τὸ σωφρονεῖν ἔνεστιν ἐς τὰ πάντ' ἀεί]. ³² Ἡ ἐπίδραση τῆς σοφιστικῆς σκέψης εἶναι ἐμφανῆς.

Ἡ πρόσληψη τῆς «γνώμης» αὐτῆς στὴν πρώτη ἀγγελικὴ ρήση τοῦ Χριστοῦ Πάσχοντος ὡς κατακλείδα τῶν δεινῶν ἐπικρίσεων γιὰ τὴν προδοσία τοῦ Ἰούδα (188-266) προσαρμόζεται στὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα τοῦ βυζαντινοῦ δράματος: ἡ ἀρετὴ τῆς σωφροσύνης δὲν ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸν Θεό, ἀλλὰ ἔγκειται στὴν ἐλεύθερη ἐπιλογή («προαίρεση») καὶ στὸν ψυχοπνευματικὸ ὄπλισμό, στὸν νοῦν («γνώμην») τοῦ ἀνθρώπου (262-264: «οὐ γὰρ Θεός σε σωφρονεῖν ἀναγκάσει / ἐν τῇ προαιρέσει δὲ καὶ γνώμη βροτῶν / τὸ σωφρονεῖν ἔνεστιν εἰς τὰ πάντ' ἀεί»). Ἐμφανῆς εἶναι ἡ ἐπίδραση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ κυρίως τοῦ Ἀριστοτέλη. ³³ Ἡ πρόσληψη σὲ περιπτώσεις ὅπως αὐτὴ ἀποβαίνει ἀναδημιουργία, φιλοσοφικὴ ἐμβάθυνση, μετὰ τὴν ἐλεύθερη βούληση νὰ καθορίζει τὴν ἀνθρώπινη πράξη.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ Λόγου τῆς Θεοτόκου (501-559), μετὰ τὴν ἀγγελία τῆς καταδίκης τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν ἀγγελιαφόρο, ἡ σωφροσύνη χαρακτηρίζεται ὡς τὸ ἀγαθὸ ποὺ προσφέρει «ἐσθλὴν δόξαν», καλὴ φήμη (548-549).

Ἡ σωφροσύνη ἐξαίρεται ἐκ νέου στὸ Μέρος τῆς Ταφῆς στὴν κατακλείδα τῆς σύντομης ρήσης τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, καὶ συγκεκριμένα στὴν ἀναφορά του στὶς ἀρετὲς τοῦ Ἰωσήφ τοῦ ἀπὸ Ἀριμαθαίας (1145-1147): ἡ σωφροσύνη

30. «οὐδὲν σοφιζόμεσθα τοῖς δαίμοσιν. / πατρίους παραδοχάς, ἅς θ' ὀμήλικας χρόνῳ / κεκτῆμεθ', οὐδεὶς αὐτὰ καταβαλεῖ λόγος,....».

31. Γιὰ τὸ θέμα, ποὺ φαίνεται ν' ἀπηχεῖ ἀντιλήψεις τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., βλ. Dodds, 1960, σ. 95.

32. Ὁ στίχος ἀθετεῖται ὡς παρεμβολὴ ἀπὸ τὸν Ἰππόλυτο 79-80. Βλ. διεξοδικὰ Dodds, 1960, σ. 112· πρβλ. καὶ Seaford, 1997, σ. 178.

33. Ἀριστ. *Ἠθ. Νικ.* 1, 1094a 2 «πᾶσα ... προαίρεσις ἀγαθοῦ τινὸς ἐφίεσθαι δοκεῖ», 3, 1113a 10 «ἡ προαίρεσις βουλευτικὴ ὄρεξις τῶν ἐφ' ἡμῖν», ἰδίως 6, 1139a 23-24 «ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ ἔξις προαιρετικὴ, ἡ δὲ προαίρεσις ὄρεξις βουλευτικὴ». Βλ. καὶ Πολ. 3, 1280a, 34 «ζῆν κατὰ προαίρεσιν».

ἐδῶ ταυτίζεται μετὸν σεβασμὸν πρὸς τὸν Θεό, ἐξαίρεται ὡς ἀπόδειξη εὐσέβειας καὶ σοφίας καὶ προσλαμβάνει τὸν ἔπαινο τῆς ἀρετῆς αὐτῆς ἀπὸ τὶς Βάκχες, τραγωδία στὴν ὁποία ἡ σωφροσύνη ἀποτελεῖ κεντρικὸ ἄξονα τοῦ νοήματος τοῦ ἔργου, συνδεόμενη ἄμεσα μετὴν ἀποδοχὴ τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου.³⁴ Καὶ στὰ δύο δράματα (Βάκχαι 1150-1152 καὶ Χριστὸς Πάσχων 1145-1147) ἡ θεμελιώδης αὐτὴ ἀρετὴ χαρακτηρίζεται ὡς τὸ «σοφώτατον καὶ κάλλιστον κτῆμα».

Ἡ ἀρετὴ τῆς σωφροσύνης ἐξαίρεται ἐκ νέου ἀπὸ τὸν Θεολόγο (1801-1804).³⁵ Μαζὶ μετὴν ὑψιστὴ αὐτὴ ἀρετὴ ἐπιδοκιμάζονται καὶ ἄλλες θεμελιώδεις χριστιανικὲς ἀρετές: ὁ ἤρεμος βίος, «ὁ βίος τῆς καλῆς ἡσυχίας» καὶ «ἡ ἀκραιφνῆς ἀγάπη καὶ φιλία». Σημαντικὴ εἶναι στὴν περίπτωσιν αὐτῆ ἡ προσαρμογὴ στὸ χριστιανικὸ πνευματικὸ περιβάλλον πρωταρχικῶν ἀξιῶν τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, τῆς ὀρθῆς σκέψης («τὸ φρονεῖν εὖ») καὶ τῆς σωφροσύνης («σωφρονεῖν ἐν τῷ βίῳ»).

6. Ἔξοδος τῶν δραμάτων: ἐπιφάνεια θεοῦ καὶ τυποποιημένη κατακλιεῖδα

Ἡ Ἔξοδος καὶ στὰ δύο ἔργα διαμορφώνεται στὸ ἴδιο δραματικὸ πλαίσιο μετὴν ἐμφάνισιν τῆς θεότητος καὶ τὴν κατακλιεῖδα ποὺ ὀλοκληρώνει πολλὰ ἀπὸ τὶς τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδη.

Στὶς Βάκχες, μετὰ ἓνα μεγάλο χάσμα (*lacuna*), στὴν συμπλήρωσιν τοῦ ὁποίου βοηθεῖ οὐσιαστικὰ τὸ κείμενον τοῦ Χριστοῦ Πάσχοντος,³⁶ ὁ Διόνυσος ὡς «ἀπὸ μηχανῆς θεός» ἐξαγγέλλει τὰ μέλλοντα νὰ συμβοῦν στὴν οἰκογένεια τοῦ Πενθέα (1329-1343). Κατὰ τὴν ἀνασύνθεσιν ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει³⁷ μετὰ τὸ χάσμα ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν στίχο 1329 τοῦ δράματος τοῦ Εὐριπίδη, ἀνασύνθεσιν ποὺ βοηθεῖται ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ Χριστοῦ Πάσχοντος, ἡ προφητεία τοῦ Διονύσου θὰ πρέπει νὰ προλέγει τὴν ὀδυνηρὴν τύχην τοῦ Θηβαϊκοῦ λαοῦ (Χρ. Πάσχ. 1668-1669, 1671-1672, 1678-1679), διότι οἱ κάτοικοι ἀμφισβήτησαν τὴν λατρεία του. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Διόνυσος πιθανότατα ἀναφέρεται στὴν Ἀγαυὴ καὶ στὶς ἀδελφές τῆς Ἰνώ καὶ Αὐτονόη, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν, διότι φέρουν τὸ μίasma τοῦ φόνου συγγενοῦς τους ἐξ αἵματος (Χρ. Πάσχ. 1673-1677).

Τὸ σωζόμενον τμήμα τῆς «ἐπιφάνειας» τοῦ Διονύσου (1330-1351) ἀφορᾷ τὸν

34. Γιὰ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν σοφίαν ὡς βασικοῦ νοηματικοῦ ἄξονα τῶν Βακχῶν: Dodds, 1960, σ. 186-188, 203-205. Βλ. καὶ Ξανθάκη-Καραμάνου, 2014, σ. 194 καὶ σημ. 60, 195-196, γιὰ τὴν δεσπόζουσα ἀρετὴ τῆς σωφροσύνης στὰ δύο αὐτὰ δράματα.

35. Χρ. Πάσχ. 1801-1804 «Ὁ βίος γὰρ τῆς καλῆς ἡσυχίας / καὶ τῆς ἀκραιφνοῦς ἀγάπης καὶ φιλίας, / τὸ τε φρονεῖν εὖ σωφρονεῖν τ' ἐν τῷ βίῳ / τηρεῖ τὰ πάνθ', ὡς ἀσάλευτα προσμέμειν».

36. Βλ. Dodds, 1960, σ. 234-235, Seaford, 1997, σ. 252-253, Ξανθάκη-Καραμάνου, 2014, σ. 230-234.

37. Γιὰ τὴν ἐπικρατοῦσα ἀνασύνθεσιν τοῦ προβληματικοῦ αὐτοῦ τμήματος, βλ. κυρίως Kirchoff, 1853, σ. 78ff., τὶς προτάσεις τοῦ ὁποίου ἀκολούθησαν σὲ μεγάλο βαθμὸ οἱ μεταγενέστεροι ἐκδότες καὶ ὑπομνηματιστὲς τῶν Βακχῶν: Murray, 1975, Dodds, 1960, σ. 58-59, 243-245, Diggle, 1994, σ. 355.